

OLGA HAŁUB-KOWALCZYK*

ZNACZENIE NEUTRALNOŚCI KLIMATYCZNEJ W SYSTEMIE OCHRONY PRAW JEDNOSTKI REPUBLIKI FEDERALNEJ NIEMIEC

ROLE OF CLIMATE NEUTRALITY IN THE SYSTEM OF HUMAN RIGHTS PROTECTION IN GERMANY

The aim of this paper is to analyse the judgment of Federal Constitutional Court (FCC) in Germany, issued in March 2021. Both the seminal character of this judgment as well as its influence on the jurisprudence of the other European courts in climate-related cases encouraged the author to conduct this research. The FCC stated that achieving climate neutrality has become a new constitutional duty of the public authorities. In this context, the research hypothesis is that the latest judgment confirms the ongoing process of the greening of human rights in the constitutional legal order in Germany. At the same time, new human rights and liberties connected with climate neutrality may arise. This paper will contribute to the discussion on the current challenges related to the implementation of the European Green Deal, which the FCC as well as the judiciary of other European countries must face. The role and the meaning of climate neutrality as a new, constitutional value are analysed. The article mostly applies the legal-dogmatic methodology. The final conclusions are as follows. In the latest climate-related jurisprudence, the FCC concentrates mostly on the constitutionality of the goals of the regulation, and on the means used to achieve climate neutrality in a timely manner. However, in the next years the scope of the accountability of the government could be significantly broader. It cannot be ruled out that after 2030 the FCC will be obliged to assess not only the compliance of the goals of the regulations with the constitution, but also the efficiency of the adopted solutions. According to the author, until that time the judicial, progressive interpretation of Basic Law will confirm the increasing role of climate neutrality as a new, constitutional value.

Keywords: human rights; climate neutrality; Germany; Federal Constitutional Court; energy transition; Energiewende

---

Celem niniejszego artykułu jest analiza wyroku Federalnego Trybunału Konstytucyjnego (FTK) w Niemczech wydanego w marcu 2021 r., w którym Trybunał orzekł, że osiągnięcie neutralności klimatycznej jest nowym, konstytucyjnym obowiązkiem władz publicznych. Przesłankami podjęcia niniejszych badań stał się nie tylko fakt przełomowego charakteru tego orzeczenia, ale także jego spodziewany wpływ na kształtowanie się nowej linii orzeczniczej w sprawach środowiskowych,

---

* Olga Hałub-Kowalczyk
University of Wrocław, Poland / Uniwersytet Wrocławski, Polska
olga.halub@uwr.edu.pl, <https://orcid.org/0000-0003-2747-2625>

których liczba w państwach europejskich sukcesywnie rośnie. W ramach badań należy zweryfikować hipotezę badawczą, że najnowsze orzecznictwo FTK pozwala na przyjęcie założenia, że postępujący proces ekologizacji praw człowieka w niemieckim porządku konstytucyjnym prowadzi do wyewoluowania nowej grupy uprawnień związanych z osiągnięciem neutralności klimatycznej. Ze względu na doniosłą rolę orzecznictwa FTK niniejsze badania stanowią głos w dyskusji nad aktualnymi wyzwaniami, z którymi musi mierzyć się judykatura w obliczu konieczności implementacji Europejskiego Zielonego Ładu, a także rolę i znaczeniem neutralności klimatycznej jako nowej wartości konstytucyjnej. W badaniach posłużono się metodą dogmatycznoprawną, przeprowadzono również analizę wybranego orzecznictwa FTK oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Niniejsze rozważania prowadzą do konkluzji, iż w najnowszym orzecznictwie poświęconym kwestiom klimatycznym FTK koncentruje się przede wszystkim na ocenie konstytucyjności celów regulacji i przedsięwziętych środków służących terminowemu osiągnięciu neutralności klimatycznej. Należy jednak uznać, że w ciągu najbliższych lat zakres odpowiedzialności władz publicznych znacząco się zwiększy. Nie można wykluczyć, że po 2030 r. FTK będzie musiał ponownie zmierzyć się z pytaniem już nie tylko o celowość działania władz, lecz także efektywność przyjętych rozwiązań. W ocenie autorki do tego czasu sądowa, progresywna wykładnia przepisów Ustawy zasadniczej będzie potwierdzeniem rosnącego znaczenia neutralności klimatycznej jako nowej wartości o konstytucyjnym znaczeniu.

Słowa kluczowe: prawa człowieka; neutralność klimatyczna; Niemcy; Federalny Trybunał Konstytucyjny; transformacja energetyczna; Energiewende

---

I. WPROWADZENIE

Zgodnie z założeniami strategii Unii Europejskiej „Europejski Zielony Ład” (European Green Deal)¹ Europa powinna do 2050 r. zostać pierwszym na świecie kontynentem neutralnym klimatycznie². Osiągnięcie tego ambitnego celu nie jest możliwe bez radykalnej transformacji energetycznej, która zakłada odejście od gospodarki wysokoemisyjnej przy równoczesnym rozwoju tzw. zielonej energii. Przeprowadzenie tych zmian nie tylko oddziałuje na sektor przemysłu czy produkcji, lecz także wpływa bezpośrednio na standardy ochrony wolności i praw jednostki. W ciągu ostatnich lat można zaobserwować tę ścisłą korelację na przykładzie rozwiązań prawa niemieckiego. Od 2018 r. do Federalnego Trybunału Konstytucyjnego (FTK) napływają skargi konstytucyjne, w których skarżący zarzucają władzom publicznym zaniechanie w zakresie zagwarantowania odpowiedniego poziomu ochrony uprawnień związanych z dostępem do czystego środowiska. Przełomem w zaistniałym sporze jest wyrok FTK z 24 marca 2021 r., który w doktrynie

---

¹ Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów: Europejski Zielony Ład, COM/2019/640.

² Przez pojęcie neutralności klimatycznej należy rozumieć stan równowagi pomiędzy ilością gazów cieplarnianych emitowanych do atmosfery a możliwościami ich zneutralizowania przez tzw. pochłaniacze naturalne (por. art. 4 ust. 1 Porozumienia paryskiego do Ramowej konwencji Narodów Zjednoczonych w sprawie zmian klimatu, sporządzonej w Nowym Jorku dnia 9 maja 1992 r., przyjętej w Paryżu dnia 12 grudnia 2015 r. (Dz. U. 2017, poz. 36), uchwalonej przez 197 państw w trakcie szczytu klimatycznego COP21 w 2015 r.).

niemieckiego prawa konstytucyjnego określono jako historyczny³. Powodów takiego stanu rzeczy należy upatrywać w tym, że po raz pierwszy Trybunał z Karlsruhe stwierdził, że osiągnięcie neutralności klimatycznej jest konstytucyjnym zadaniem władz państwa, realizowanym w poczuciu odpowiedzialności zarówno wobec obecnych, jak i przyszłych pokoleń. Jednocześnie orzeczenie to dało asumpt do dyskusji nad możliwością wyinterpretowania uprawnień do życia w państwie neutralnym klimatycznie na podstawie tradycyjnego kanonu wolności i praw jednostki, które nie odnoszą się *expressis verbis* do ekologii. Ponadto wyrok ten jest pierwszym orzeczeniem, w którym Trybunał orzekł na korzyść skarżących w kwestiach klimatycznych⁴, co jest wyraźnym sygnałem o rosnącym znaczeniu tej problematyki i konieczności przedsięwzięcia ze strony państwa adekwatnych działań w zakresie przeciwdziałania skutkom degradacji środowiska. Wyrok z marca 2021 r. potwierdza, że neutralność klimatyczna jest nie tylko kategorią międzynarodowego prawa ochrony środowiska oraz tzw. prawa międzynarodowego zmiany klimatycznej⁵, ale ewoluuje i ma potencjał, by stać się nową wartością o konstytucyjnym znaczeniu dla wszystkich państw członkowskich Unii Europejskiej. Z tego też względu celem niniejszych badań jest zweryfikowanie, czy najnowsze orzecznictwo FTK pozwala na przyjęcie założenia, że postępujący proces ekologizacji⁶ praw człowieka w niemieckim porządku konstytucyjnym prowadzi do ukonstytuowania nowej grupy uprawnień związanych z osiągnięciem neutralności klimatycznej.

Na wstępie niniejszych rozważań należy podkreślić, że wyrok FTK z marca 2021 r. wpisuje się w „proklimatyczną” linię orzeczniczą sądów państw europejskich, rozwijającą się już we wcześniejszych latach. Jest ona odpowiedzią na rosnącą liczbę tzw. pozwów klimatycznych, kierowanych przeciwko rządowi państw oskarżanych o zaniechanie w przedsięwzięciu działań służących ochronie klimatu. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na wyrok Sądu Najwyższego w Hadze z 2019 r., który zobowiązał holenderskie władze do zintensyfikowania działań na rzecz ograniczenia emisji gazów cieplarnianych⁷, powołując się na obowiązki ochronne państwa w zakresie ochrony życia, zdrowia i prywatności obywateli. Podobny spór toczył się od marca 2019 r. także przed paryskim sądem administracyjnym. Zakończył się w 2021 r. historycznym dla Francji orzeczeniem uznającym rząd francuski za winnego zaniechań

³ Aust (2021); Kahl (2022): 19. W drugim z wymienionych artykułów obszerna analiza i komentarz do zapadłego orzeczenia. Ukazał się on po zgłoszeniu niniejszego opracowania do druku.

⁴ Ekardt (2021).

⁵ Prawo międzynarodowe zmiany klimatycznej wyewoluowało z prawa ochrony środowiska w odpowiedzi na narastające problemy związane z postępującą degradacją środowiska. Ta gałąź prawa obejmuje „zespół norm prawnych, przede wszystkim, chociaż nie wyłącznie, traktatowych, regulujących bezpośrednio lub pośrednio odpowiedź wspólnoty międzynarodowej na przyczyny i następstwa zmiany klimatu”. Zob. szerzej Mik (2021): 17.

⁶ Określany w literaturze jako „human rights greening”. Sands (1994): 293–324; Boyle (2009): 450–451.

⁷ Wyrok z 24 czerwca 2019 r. Sądu Najwyższego w Hadze w sprawie *Urgenda przeciwko rządowi Holandii*. Tekst wyroku w wersji anglojęzycznej: <<https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBDHA:2015:7196>> [dostęp: 4.06.2022].

w podjęciu działań służących osiągnięciu neutralności klimatycznej w związku ze zbyt mało ambitnymi celami nakreślonymi w ustawodawstwie krajowym⁸. Obecnie również przed sądami czeskim i włoskim rozpatrywane są sprawy, w których pozwano rządy tych państw za brak skutecznych przedsięwzięć służących realizacji zakładanych celów klimatycznych⁹.

Problem prawidłowości działań podejmowanych przez państwa w celu osiągnięcia neutralności klimatycznej dostrzega w swoim najnowszym orzecznictwie także Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej. Przede wszystkim koncentruje się on na ocenie legalności i sprawności działania systemu handlu uprawnieniami do emisji (ETS), stanowiącego jeden z kluczowych instrumentów oddziaływania na sektor gospodarczy w dążeniu do osiągnięcia celów redukcyjnych CO₂¹⁰.

II. NEUTRALNOŚĆ KLIMATYCZNA JAKO WYZWANIE DLA OBECNYCH I PRZYSZŁYCH POKOLEŃ

Na szczycie klimatycznym ONZ w Nowym Jorku, 23 września 2019 r., Niemcy ogłosiły, że długofalowym celem polityki klimatycznej RFN jest osiągnięcie neutralności klimatycznej do 2050 r.¹¹ Na poziomie federalnym aktem prawnym wyznaczającym etapy realizacji tego założenia jest ustawa z 12 grudnia 2019 r. o ochronie klimatu¹². Za główny cel tego aktu uznano realizację międzynarodowych zobowiązań w zakresie przeciwdziałania postępującym zmianom klimatycznym. Bezpośrednio nawiązuje on do ustaleń Porozumienia paryskiego z 2015 r.¹³, w którym państwa zobowiązały się do podjęcia działań służących ograniczeniu globalnego ocieplenia do wartości poniżej 2°C oraz dążeniu do utrzymania go na poziomie 1,5°C. Ustawa koresponduje jednocześnie z założeniami Europejskiego Zielonego Ładu oraz Europejskiego prawa o klimacie (EPK)¹⁴, bazujących na celach redukcyjnych zdefiniowanych w Porozumieniu

⁸ Dostęp do anglojęzycznego omówienia sprawy oraz do wyroku opublikowanego w j. francuskim <<http://climatecasechart.com/non-us-case/in-re-climate-resilience-bill/>> [dostęp: 5.06.2022].

⁹ W 2021 r. w Czechach pozew złożyło stowarzyszenie Klimatická žaloba ČR, we Włoszech natomiast A Sud – organizacja pozarządowa działająca rzecz ochrony klimatu.

¹⁰ Zob. szerzej np. wyroki TSUE: z 4 października 2018 r. w sprawie *Legatoria Editoriale Giovanni Olivotto (L.E.G.O.) SpA przeciwko Gestore dei servizi energetici (GSE) SpA i in.*, C-242/17; z 21 grudnia 2016 r. w sprawie *Swiss International Air Lines przeciwko Secretary of State for Energy and Climate Change i Environment Agency*, C-272/15. Zob. szerzej Adamczak-Retecka (2010).

¹¹ Zob. szerzej Wiese, Thema, Cordroch (2022): 1–14.

¹² Ustawa z 12 grudnia 2019 r. o ochronie klimatu (Klimaschutzgesetz), BGBl I, s. 2513. Zdefiniowane w niej etapy transformacji energetycznej zostały wypracowane, opierając się na szerokim konsensusie politycznym. Zob. szerzej Albrecht (2020): 373–374.

¹³ Zob. przyp. 2.

¹⁴ Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) 2021/1119 z 30 czerwca 2021 r. w sprawie ustanowienia ram na potrzeby osiągnięcia neutralności klimatycznej i zmiany rozporządzeń (WE) nr 401/2009 i (UE) 2018/1999 (Europejskie prawo o klimacie). Dz. Urz. UE L 243 z 9.07.2021. Zob. szerzej także Banaszek (2022): 24.

z 2015 r.¹⁵ Zgodnie z art. 2 ust. 1 EPK „emisje i pochłanianie gazów cieplarnianych w całej Unii, uregulowane przez prawo Unii, należy zrównoważyć w Unii najpóźniej do 2050 r., tym samym zmniejszając emisje do poziomu zero netto w tym terminie, a następnie Unia powinna dążyć do osiągnięcia ujemnych emisji”. Następnie art. 4 EPK stanowi, że „aby osiągnąć cel neutralności klimatycznej określony w art. 2 ust. 1, wiążącym celem Unii w zakresie klimatu na 2030 r. jest ograniczenie emisji netto gazów cieplarnianych (emisje po odliczeniu pochłaniania) w Unii do roku 2030 o co najmniej 55% w porównaniu z poziomami z 1990 r.”.

Rozwiązania przyjęte w prawie niemieckim w 2019 r. w pełni odpowiadały progom redukcyjnym zdefiniowanym na poziomie unijnym. W ustawie o ochronie klimatu wskazano cel śródkresowy, który zakładał, że do 2030 r. Niemcy osiągną redukcję emisji gazów cieplarnianych na poziomie 55% w porównaniu z 1990 r. Regulacje ustawowe stanowiły także o dopuszczalnych wielkościach emisji w sektorach: energetyce, przemyśle, transporcie, budownictwie, rolnictwie i gospodarce odpadami. Przy czym wartości te zostały zdefiniowane wyłącznie do 2030 r. Limity emisji na okres po tej dacie miały być, zgodnie z zamiarem ustawodawcy, sprecyzowane w rozporządzeniu.

W latach 2019–2020 wskutek uchwalenia ustawy o ochronie klimatu FTK rozpatrzył merytorycznie cztery skargi konstytucyjne¹⁶ kwestionujące zgodność jej postanowień z Ustawą zasadniczą RFN (UZ)¹⁷. Na uwagę zasługuje fakt, że skarżącymi były zarówno osoby fizyczne, w tym także osoby niepełnoletnie, jak i organizacje pozarządowe działające na rzecz ochrony klimatu¹⁸. Należy podkreślić, że skarżący działali nie tylko we własnym imieniu. Argumentowali, iż na podstawie art. 20a UZ występują w postępowaniu jako rzecznicy przyszłych pokoleń. Artykuł 20a UZ stanowi, że „państwo, w ramach porządku konstytucyjnego, poprzez ustawodawstwo oraz na mocy ustaw i przepisów prawa, chroni poprzez władzę wykonawczą i sądownictwo naturalne podstawy życia i zwierzęta, również w poczuciu odpowiedzialności wobec przyszłych pokoleń”. W ocenie skarżących cytowana regulacja może znaleźć zastosowanie w ocenie konstytucyjności nowej strategii klimatycznej Niemiec. Wskazywano, że art. 20a UZ jest źródłem obowiązku równego rozłożenia obciążeń związanych z procesem transformacji ekologicznej pomiędzy obecne i przyszłe generacje. Tymczasem rozwiązania ustawowe, definiujące dopuszczalne wartości emisji gazów cieplarnianych do 2030 r., uznano za zbyt mało restrykcyjne i skutkujące nadmiernymi ograniczeniami dla przyszłych pokoleń żyjących w latach 2030–2050. Podkreślono konieczność przestrzegania za-

¹⁵ Bukowska (2021): 52.

¹⁶ 1 BvR 2656/18; 1 BvR 78/20, 1 BvR 96/20, 1 BvR 288/20.

¹⁷ Cytowane w niniejszej pracy artykuły Ustawy zasadniczej w języku polskim zostały przytoczone zgodnie z wydaniem: Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland – Ustawa zasadnicza dla Republiki Federalnej Niemiec, tłum. A.M. Sadowski, Berlin 2010.

¹⁸ W pierwszej skardze konstytucyjnej skarżącymi było 13 podmiotów, w tym 1 osoba niepełnoletnia i 2 organizacje pozarządowe, w drugiej natomiast grupa 15 osób fizycznych, w trzeciej skardze skarżącymi była grupa 9 niepełnoletnich osób oraz 1 osoba pełnoletnia, w czwartej skardze konstytucyjnej wystąpiło 9 osób, w tym 2 osoby niepełnoletnie.

sad sprawiedliwości międzypokoleniowej i proporcjonalnej limitacji wolności i praw jednostek w celu osiągnięcia neutralności klimatycznej do 2050 r.¹⁹ Osoby skarżące uznały, że z uwagi na konieczność zachowania tej równowagi należałoby obecną generację, w tym więc także samych skarżących, zobowiązać do zwiększenia starań w zakresie ochrony klimatu już na obecnym etapie transformacji, tj. do 2030 r.

Kwestia występowania ze skargą konstytucyjną „w imieniu przyszłych pokoleń” budzi istotne wątpliwości natury konstytucyjnej ze względu na przesłanki dopuszczalności skargi, takie jak: aktualność naruszenia oraz osobisty i bezpośredni charakter interesu prawnego jednostki. Ponadto w literaturze przedmiotu definiuje się art. 20a UZ jako klauzulę sprawiedliwości międzypokoleniowej²⁰ (*Generationengerechtigkeit-Artikel*), która nie stanowi źródła prawa podmiotowego²¹. W doktrynie bezsporne jest stanowisko o programowym charakterze art. 20a, określającym jeden z celów działania władz państwa²². Tymczasem FTK, oceniając przesłanki dopuszczalności skarg konstytucyjnych, przychylił się do stanowiska skarżących. Wskazał, że naruszenie interesu prawnego spełnia wymóg aktualności. Występujące obecnie zagrożenia związane z brakiem możliwości realizacji przyszłych wolności i praw z uwagi na postępujący kryzys klimatyczny uzasadniają twierdzenie o bieżącym, nie zaś potencjalnym, charakterze naruszenia. Jest bowiem ono efektem już uchwalonych regulacji prawnych. FTK stwierdził ponadto, że na podstawie ustawy o ochronie klimatu realizacja wolności i praw, które są związane z emisją CO₂, jest zagrożona już teraz z uwagi na dopuszczalność nieproporcjonalnie dużego wydatkowania budżetu CO₂ w latach 2019–2030 w stosunku do okresu 2030–2050. FTK uznał również, że skarżący skutecznie wykazali fakt naruszenia ich osobistego interesu prawnego. Można bowiem z całą pewnością stwierdzić, że po 2030 r. konieczne będzie radykalne uszczuplenie przysługujących praw ze względu na potrzebę ochrony klimatu. Nadmierna emisja CO₂ do 2030 r. wiąże się z tym, iż każda z osób mieszkających w Niemczech będzie zobowiązana do przestrzegania restrykcji po tej dacie. Sędziowie z Karlsruhe uznali również, że interes skarżących cechuje się bezpośrednim charakterem, ponieważ w niniejszej sprawie nie jest konieczne wydanie jakiegokolwiek aktu wykonawczego, a ustawa o ochronie klimatu oddziałuje wprost na sytuację prawną jednostek.

¹⁹ Zob. szerzej Hałub-Kowalczyk (2021): 271–280.

²⁰ Kleiber (2014): 146.

²¹ Leisner (2018): 280; (2014): 146. W literaturze sygnalizuje się, iż należy rozważyć możliwość uchwalenia karty praw przyszłych generacji („Erklärung der Rechte künftiger Generationen”). Zob. szerzej np. Kleiber (2014): 152. Na marginesie niniejszych rozważań należy również dodać, że w doktrynie dyskutowany jest problem, czy na podstawie 20a UZ natura może posiadać własną podmiotowość prawną, czy też jest wyłącznie obiektem, nie zaś podmiotem ochrony. Zob. szerzej Heselhaus (2012): 21–22.

²² Wolff (2016): 292.

III. PRAWO DO CZYSTEGO ŚRODOWISKA W USTAWIE ZASADNICZEJ RFN

Mimo że art. 20a UZ nie jest źródłem prawa podmiotowego, pełni fundamentalną rolę w ochronie uprawnień jednostki związanych z życiem w czystym środowisku. Współstosowanie tej regulacji umożliwia przeprowadzenie rozszerzającej wykładni innych wolności i praw, nieodnoszących się wprost do kwestii klimatycznych. Okolicznością potwierdzającą tę tezę jest fakt, iż w analizowanej sprawie skarżący uznali, że władze publiczne dopuszczają się zaniechania w zakresie działań służących osiągnięciu neutralności klimatycznej. Argumentowano, iż uchwalona ustawa o ochronie klimatu w obecnym kształcie narusza: prawo do życia i zdrowia, prawo do nietykalności osobistej, swobodę działania, prawo do godnej przyszłości i ekologicznego minimum egzystencji, prawo do własności oraz wolność wyboru zawodu.

Skarżący, podnosząc zarzut naruszenia pierwszych czterech wymienionych gwarancji konstytucyjnych, przyjęli za wzorzec kontroli art. 2 UZ, stanowiący o prawie do swobodnego rozwoju osobowości oraz ochronie życia i zdrowia²³. Robert Alexy, badając zakres przedmiotowy art. 2 UZ, określił tę regulację szeroko: jako „ogólne prawo do wolności”²⁴. Jego znaczenie i rola nie były jednak w literaturze i judykaturze traktowane jednolicie. Istotnym głosem w dyskusji na temat potencjału normatywnego art. 2 ust. 1 UZ jest orzecznictwo FTK, które coraz częściej skłania się ku progresywnej wykładni analizowanej gwarancji²⁵. Tym samym art. 2 ust. 1 UZ staje się źródłem uprawnień jednostki służących rozwojowi jej osobowości, które nie zostały zagwarantowane wprost, jak np. ochrona małżeństwa, dobrego imienia, autonomii informacyjnej, sfery seksualnej czy praw dziecka do rozwoju²⁶. W sporze dotyczącym realizacji etapów transformacji energetycznej skarżący, powołując się na art. 2 UZ, argumentowali, iż zaniechania władz doprowadziły do naruszenia konstytucyjnej swobody działania. Wskazali, że z uwagi na konieczność ochrony życia i zdrowia konieczne jest ograniczenie aktywności życiowej, by nie narażać się na długotrwałe przebywanie w zanieczyszczonym środowisku. W kontekście prawa do ochrony życia i zdrowia²⁷ podnoszono natomiast, że brak skutecznych działań ze strony państwa w zakresie ochrony klimatu przyczynia się do pogorszenia stanu zdrowia, a także prowadzi do narażenia na choroby serca, układu oddechowego i alergie. Argumentowano, że zmiany klimatyczne powodują bezpośrednie zagrożenie i z tego względu należy jak

---

²³ „Każdy ma prawo do swobodnego rozwoju swojej osobowości, o ile nie narusza to praw innych, nie wykracza przeciw ładowi konstytucyjnemu i nie uchybia dobrym obyczajom. (2) Każdy ma prawo do życia i do nietykalności osobistej. Wolność osobista jest nienaruszalna. Prawa te mogą być ograniczone wyłącznie na podstawie ustawy”.

²⁴ Alexy (2010): 259.

²⁵ Alexy (2010): 260.

²⁶ Jarras (2020): 78–81.

²⁷ „Każdy ma prawo do życia i do nietykalności osobistej. Wolność osobista jest nienaruszalna. Prawa te mogą być ograniczone wyłącznie na podstawie ustawy”.

najszybciej przedsięwziąć efektywne środki, by globalne ocieplenie utrzymać na poziomie zbliżonym do 1,5°C. Tymczasem – jak wskazano – rozwiązania ustawowe w zbyt wielu obszarach życia społecznego dopuszczają działalność szkodliwą dla klimatu, wskutek której wciąż do atmosfery emitowana jest nadmierna ilość dwutlenku węgla.

Kolejną z gwarancji wyinterpretowanych z art. 2 ust. 1 UZ²⁸, na podstawie analizowanego wyroku, było prawo do ekologicznego minimum egzystencji. Co istotne, w kontekście omawianej sprawy na uwagę zasługuje ewolucja tej gwarancji. Nie jest bowiem ona rozumiana już wyłącznie jako prawo socjalne, przejawiające się w dostępie m.in. do środków o charakterze finansowym i rzeczowym, gwarantujących możliwość godnego przeżycia na minimalny poziomie²⁹, lecz jako prawo do zapewnienia elementarnych standardów z zakresu ochrony klimatu. Zdaniem autorki taka perspektywa prowadzi do konkluzji, że czyste środowisko staje się – obok miejsca zamieszkania, żywności czy dostępu do środków higienicznych – jednym z fundamentalnych dóbr, bez którego nie jest możliwe zapewnienie jednostce elementarnych warunków godnego życia. W efekcie nadawałaby prawu do czystego środowiska cechy uprawnienia indywidualnego i osobistego.

Skarżący podnosili również zarzut naruszenia prawa do własności (art. 14 UZ)³⁰. Reprezentowali stanowisko, że wskutek zmian klimatycznych własność prywatna w Niemczech, a zwłaszcza tereny rolnicze, są narażone na szczególne ryzyka związane z wystąpieniem gwałtownych zjawisk pogodowych, jak burze, powodzie, trzęsienia ziemi czy pożary. Brak aktywności ze strony państwa w zakresie przeciwdziałania degradacji środowiska może doprowadzić do tego, że nie tylko poszczególne nieruchomości, lecz także całe obszary dotychczas zamieszkałe przez ludność będą musiały zostać opuszczone. W skardze konstytucyjnej wskazano, że art. 14 UZ gwarantuje również ochronę więzi sąsiedzkich i „zakorzenienie” w określonej społeczności. Ponadto skarżący twierdzili, że w związku z wykonywaną przez nich pracą w branży rolniczej i hotelarstwie, wskutek postępujących zmian klimatu, zagrożona jest wolność wyboru zawodu (art. 12 UZ)³¹. Podnoszono też, iż rosnący poziom zasolenia

²⁸ Art. 1 ust. 1 zd. 1 UZ brzmi: „Godność człowieka jest nienaruszalna”.

²⁹ Pieroth (2016): 48.

³⁰ Art. 14 UZ stanowi, że: „[...] zapewnia się prawo własności i prawo dziedziczenia. Treść tych praw i ich granice określają ustawy. (2) Własność zobowiązuje. Korzystanie z niej ma jednocześnie służyć dobru ogółu. (3) Wywłaszczenie dozwolone jest wyłącznie na rzecz dobra ogółu. Może ono być przeprowadzone wyłącznie zgodnie z ustawą lub na mocy ustawy, definiującej rodzaj i wysokość odszkodowania. Odszkodowanie należy określić z uwzględnieniem sprawiedliwego wyważenia interesów ogółu i osób, których ono dotyczy. W przypadku sporu co do wysokości odszkodowania przysługuje możliwość dochodzenia roszczeń na drodze prawnej przed sądami powszechnymi”.

³¹ Art. 12 stanowi, że: „Wszyscy obywatele Niemiec mają prawo do swobodnego wyboru zawodu, miejsca pracy i miejsca kształcenia. Wykonywanie zawodu może być uregulowane ustawą lub na podstawie ustawy. (2) Nikogo nie wolno zmuszać do wykonywania określonej pracy poza tą, która mieści się w ramach zwyczajowego ogólnego i obejmującego wszystkich obywateli obowiązku prac świadczonych na rzecz ogółu. (3) Praca przymusowa jest dopuszczalna wyłącznie w przypadku orzeczonego sądownie pozbawienia wolności”.

wód gruntowych będzie w przyszłości skutkowało niemożnością uprawy niektórych gatunków roślin oraz ograniczeniem dostępu do wody pitnej.

Pomimo braku zagwarantowanego *expressis verbis* prawa do czystego środowiska w niemieckim porządku konstytucyjnym, kierowane do FTK skargi konstytucyjne formułujące zarzut naruszenia wolności zarówno osobistych, jak i socjalnych skłaniają ku tezie o ekologizacji praw człowieka. Proces ten rozwijał się dotychczas na szczeblu międzynarodowym, a zwłaszcza w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC), w odpowiedzi na brak autonomicznego prawa do czystego środowiska. Stosując koncepcję uznającą Konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności za tzw. żywe narzędzie³², ETPC w drodze progresywnej wykładni przepisów konwencyjnych odkodowywał uprawnienia jednostki związane z prawem do czystego środowiska, powołując się na ochronę życia³³, zdrowia³⁴, prywatności³⁵ czy własności³⁶. Tym samym obserwuje się proces ewolucji tego prawa, które nie ma już wyłącznie solidarnościowego charakteru (jako prawo III generacji)³⁷, lecz staje się nowym prawem podmiotowym jednostki. Niniejsza analiza prowadzi do konstatacji, iż ten sposób interpretacji praw i wolności jednostki znajduje zastosowanie także w prawie powszechnie obowiązującym w Niemczech. Tym samym stanowi potwierdzenie o przenikaniu się i wzajemnym oddziaływaniu dwóch porządków prawnych, tj. prawa wewnętrznego oraz prawa międzynarodowego.

IV. KONSTYTUCYJNE OBOWIĄZKI WŁADZ PUBLICZNYCH W ZAKRESIE OCHRONY PRAW JEDNOSTKI PRZED SKUTKAMI DEGRADACJI ŚRODOWISKA

W analizowanej sprawie FTK stanął na stanowisku, że władze publiczne nie dopuściły się zaniechania w zakresie wdrożenia środków służących ochronie klimatu³⁸. W tym celu FTK przeprowadził test polegający na weryfikacji prawidłowości działań prawodawcy zgodnie z trzema przesłankami, które mogłyby stanowić o naruszeniu obowiązków władz związanych z uchwaleniem strategii przeciwdziałania kryzysowi klimatycznemu. W ramach analiz FTK zweryfikował:

– czy władza nie podejmuje żadnych działań w zakresie, w jakim prawo ją do tego zobowiązuje;

³² Wyrok ETPC w sprawie *Tyler przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 5856/72.

³³ Wyrok ETPC w sprawie *Öneryıldız przeciwko Turcji*, skarga nr 48939/99.

³⁴ Wyrok ETPC w sprawie *Florea przeciwko Rumunii*, skarga nr 37186/03.

³⁵ Wyrok ETPC w sprawie *Ostra Lopez przeciwko Hiszpanii*, skarga nr 16798/90.

³⁶ Wyrok ETPC w sprawie *Hamer przeciwko Belgii*, skarga nr 21861/03.

³⁷ Kuźniar (2021): 202.

³⁸ Należy zwrócić uwagę, że poszukiwanie ochrony przed zanieczyszczeniami środowiska za pośrednictwem prawa do ochrony zdrowia i życia i nietykalności osobistej miało już miejsce w sprawach zawisłych przed FTK we wcześniejszych latach. Zob. szerzej Jarras (2020): 102.

– czy działania władzy są w sposób oczywisty niewłaściwe lub nieodpowiednie dla osiągnięcia zakładanego celu;

– czy podjęte działania nie służą realizacji zakładanego celu³⁹.

W ocenie FTK uchwalenie ustawy o ochronie klimatu oraz zawarcie w niej planu osiągnięcia neutralności klimatycznej do 2050 r. potwierdza, że władze publiczne podjęły konkretne działania służące wdrożeniu postanowień Porozumienia paryskiego. W odniesieniu do drugiego z kryteriów FTK uznał, że ustawa *expressis verbis* precyzuje cel, jakim jest osiągnięcie neutralności klimatycznej, a konkretne etapy ustawowe (jak np. wyznaczenie celu śródkresowego na 2030 r.) zmierzają do jego urzeczywistnienia. Mimo że ustawa nie definiuje wielkości dopuszczalnych emisji po 2030 r., to należy założyć, że będą one sukcesywnie malały⁴⁰. W ocenie FTK w pełni nieadekwatne byłoby wprowadzenie wyłącznie środków dostosowawczych, służących adaptacji do pogarszających się warunków klimatycznych⁴¹. Wówczas za ich pośrednictwem nie byłaby możliwa skuteczna ochrona życia i zdrowia jednostek. Trybunał, badając przepisy ustawy, stwierdził, że regulacja ta nie pozostawia na marginesie celu, dla którego została ustanowiona⁴². Wprost przeciwnie – uznał tę technikę za spójną i słuszną oraz umożliwiającą utrzymanie określonej temperatury na poziomie zgodnym z ustaleniami Porozumienia paryskiego⁴³.

Chociaż FTK nie dopatrzył się naruszenia prawa do ochrony zdrowia i życia oraz nietykalności osobistej, poczynił fundamentalne ustalenia służące zdefiniowaniu standardów ochrony praw jednostki związanych z ochroną klimatu oraz neutralnością klimatyczną. Potwierdził, że art. 2 ust. 2 zd. 1 UZ jest źródłem obowiązku władz publicznych polegającym na ochronie podstawowych dóbr gwarantowanych na poziomie konstytucyjnym przed zanieczyszczeniami środowiska. Z tej regulacji wynika nakaz podjęcia działań zapobiegających naruszeniom ze strony państwa, jak również osób trzecich. Obowiązki ochronne uruchamiają się zatem nie tylko w sytuacji, gdy prawo już zostało naruszone, ale powinny działać wyprzedzająco. Choć w literaturze przedmiotu kwestią sporną było to, czy obowiązek ochrony życia obejmuje również dbałość o środowisko naturalne, FTK opowiedział się w tej kwestii twierdząco już w 1981 r.⁴⁴, postulując progresywną interpretację art. 2 ust. 2 zd. 1⁴⁵.

Trybunał w uzasadnieniu swojego stanowiska z marca 2021 r. wskazał także na znaczenie prawa do prywatności dla ochrony uprawnień środowiskowych, odwołując się w tym zakresie do bogatego dorobku orzeczniczego Europejskiego Trybunału Praw Człowieka: FTK zaakceptował istnienie prawa do ekologicznego minimum egzystencji w niemieckim porządku konstytucyjnym.

³⁹ Nb. 152.

⁴⁰ Ustawa wskazuje na dwa progi ograniczania emisji gazów cieplarnianych. Stanowi, że w stosunku do 1990 r. spadnie ona w 2030 r. o 65%, a w 2040 r. o 88%. Por. par. 3 ust. 1 zd. 1 ustawy.

⁴¹ Nb. 157.

⁴² Nb. 158.

⁴³ Nb. 158.

⁴⁴ Wyrok FTK z 14 stycznia 1981 r., 1 BvR 612/72.

⁴⁵ Zob. szerzej Heselhaus (2012): 33.

W literaturze przedmiotu definiuje się je jako „roszczenie o zapewnienie minimalnego stanu elementów środowiska, które są nieodzowne dla godnego życia jak czyste powietrze, którym można oddychać, woda pitna, nadająca się do spożycia żywność. Także w obliczu obawy o dostęp do tych elementów dochodzi do naruszenia tego prawa”⁴⁶. W analizowanej sprawie FTK stanął na stanowisku, że działania władz nie prowadzą do wywołania katastrof naturalnych o wielkich rozmiarach, które mogłyby zagrozić minimum egzystencji ekologicznej i ograniczyć dostęp do podstawowych zasobów naturalnych⁴⁷. Co więcej, FTK uznał, że rozwiązania ustawowe, odpowiadające wymaganiom Porozumienia paryskiego, służą przeciwdziałaniu wystąpieniu tego typu zjawisk⁴⁸.

Podobnie jak w przypadku prawa do ochrony życia i zdrowia, FTK, badając, czy doszło do naruszenia obowiązków ochronnych władz publicznych w ramach prawa do własności, przeprowadził test oceny działań władzy zgodnie z trzema wspomnianymi już kryteriami: braku podjęcia działań, podjęcia działań niewłaściwych i nieadekwatnych, uchybienia celowi regulacji. Należy zwrócić uwagę, że prymarnym zadaniem państwa w zakresie prawa do własności powinna być próba proporcjonalnego wyważenia interesu prawnego właściciela oraz ochrona klimatu. W opinii FTK prawodawca nie naruszył art. 14 UZ w związku z podjęciem działań służących temu właśnie celowi. Przede wszystkim przedsięwziął środki mające na celu przeciwdziałanie dalszej emisji gazów cieplarnianych przez stworzenie ścieżki redukcji (*Reduktionspfad*) tych emisji, które – zdaniem FTK – są adekwatnym i właściwym środkiem służącym realizacji założenia, jakim jest osiągnięcie neutralności klimatycznej do 2050 r.

V. NEUTRALNOŚĆ KLIMATYCZNA – OD OBOWIĄZKU WŁADZ PUBLICZNYCH DO PRAWA JEDNOSTKI

Analiza wyroku FTK prowadzi do konkluzji, że wyzwania związane z ochroną klimatu mogą na stałe wpisać się w dyskurs nauki prawa konstytucyjnego nie tylko jako cel działania państwa, ale nowe uprawnienie jednostki, będące jednym z fundamentalnych gwarancji tzw. demokracji środowiskowej, rozumianej jako „stan, w którym społeczeństwo ma zagwarantowany udział w zarządzaniu środowiskiem”⁴⁹. Ta spodziewana ewolucja odpowiadałaby dynamice rozwoju „zielonych” uprawnień, obserwowanego w prawie międzynarodowym. Przy czym niniejsze badania prowadzą do konkluzji, że w przypadku kwestii klimatycznych w większym stopniu można mówić o dobrach środowiskowych niż o prawach (czy uprawnieniach)⁵⁰. Takie rozróżnienie ma decydujące znaczenie dla skuteczności ochrony jednostki w państwie. Analizo-

⁴⁶ Heselhaus (2012): 33.

⁴⁷ Nb. 115.

⁴⁸ Nb. 159.

⁴⁹ Cabaj, Łachacz (2010): 26.

⁵⁰ Por. Wolf (2002): 137.

wane orzeczenie FTK potwierdza, że dobra środowiskowe podlegają ochronie w ramach powszechnie uznanych wolności i praw. Zdaniem autorki ekologizacja już istniejących gwarancji praw człowieka stała się możliwa w prawie niemieckim wyłącznie za sprawą art. 20a UZ⁵¹. Na jego podstawie wyinterpretowano nowe zadania władz publicznych, opierając się kanonie skodyfikowanych gwarancji jednostki. W konsekwencji art. 20a UZ będzie zyskiwać na znaczeniu jako bezpośredni wzorzec konstytucyjności przepisów ustawowych.

Mimo że FTK nie stwierdził naruszeń prawa do ochrony zdrowia i życia oraz wolności osobistej, należy uznać, że wyrok z marca 2021 r. stanowi punkt zwrotny w procesie konstytuowania nowych praw „ekologicznych” jednostki. Trybunał potwierdził ich obecność w Ustawie zasadniczej Niemiec, opowiadając się tym samym za wykładnią progresywną jej postanowień. Z uwagi na oddziaływanie orzecznictwa Trybunału z Karlsruhe na ustawodawstwo innych państw europejskich⁵² analizowany wyrok może mieć przełomowe znaczenie dla kształtowania się konstytucyjnych standardów ochrony praw jednostki do czystego środowiska.

Rola analizowanego orzeczenia jest tym większa, że doszło w nim do zdefiniowania nowego zadania władz publicznych w zakresie ochrony klimatu. Sędziowie stwierdzili bowiem, że konstytucyjną powinnością władz jest osiągnięcie neutralności klimatycznej. Z konstytucyjnego nakazu ochrony klimatu wynika, by dopuszczalny poziom emisji gazów cieplarnianych ograniczyć do poziomu zapewniającego osiągnięcie stanu neutralności. Zdaniem FTK art. 20a UZ należałoby interpretować w ten sposób, by obejmował on swoim zakresem również nakaz osiągnięcia neutralności klimatycznej i obowiązek redukcji emisji gazów cieplarnianych⁵³. Poczynione analizy prowadzą do konkluzji, że choć neutralność klimatyczna nie jest pojęciem konstytucyjnym, może być postrzegana jako wartość o charakterze ustrojowym z uwagi na bezpośrednie oddziaływanie na kierunki rozwoju polityki państwa. Ponadto analiza wyroku FTK umożliwiła sformułowanie katalogu okoliczności wymagających weryfikacji pod kątem oceny zgodności działań władz publicznych z Ustawą zasadniczą w kontekście dążenia do osiągnięcia neutralności klimatycznej, tj:

a) czy organy władzy publicznej dopuszczają się zaniechania w zakresie wprowadzenia rozwiązań służących osiągnięciu neutralności klimatycznej, mimo że prawo zobowiązuje je do podjęcia aktywności ustawodawczej?

b) czy działania organów władzy publicznej są właściwe i odpowiednie do realizacji zakładanych celów redukcyjnych?

c) czy działania organów władzy publicznej bezpośrednio służą realizacji celu, jakim jest osiągnięcie stanu neutralności klimatycznej w 2050 r.?

Problematyka osiągnięcia neutralności klimatycznej została ujęta w omawianej sprawie w kontekście generacyjnym. Realizacja tego zadania w przewidzianym ustawowo czasie jest wyrazem poszanowania praw przyszłych poko-

---

⁵¹ W literaturze przedmiotu podkreśla się, że choć art. 20a nie może stanowić samodzielnego wzorca kontroli, „wzmocnia” ochronę konstytucyjnych praw podmiotowych. Wolff (2016): 295.

⁵² Śledzińska-Simon (2020).

⁵³ Nb. 243.

leń. Należy uznać to zadanie za zobowiązanie o bezwzględnie obowiązującym charakterze⁵⁴. Zdaniem autorki wyinterpretowanie nowego konstytucyjnego obowiązku władz państwa w zakresie ochrony klimatu dowodzi, że FTK przychylił się do objęcia jednostek tzw. dynamiczną ochroną prawną. Konstrukcja ta, znana orzecznictwu niemieckiemu od 1978 r.⁵⁵, umożliwia progresywną interpretację przepisów w sposób, który w największym zakresie odpowiada i realizuje zakładany cel ochrony danej regulacji⁵⁶. Niniejsze badania prowadzą również do konkluzji, iż postępujący proces ekologizacji praw człowieka mógłby zostać wzmocniony przez zdefiniowanie neutralności klimatycznej jako nowej wartości konstytucyjnej. Wówczas mogłaby ona stać się fundamentem, za sprawą którego możliwe byłoby zwiększenie potencjału normatywnego dotychczasowego kanonu wolności i praw jednostki.

Na uwagę zasługuje fakt wyinterpretowania tego zadania przy pełnym uwzględnieniu i poszanowaniu ustaleń prawa międzynarodowego. Jak zauważył FTK, samodzielne działania Niemiec w przedmiocie przeciwdziałania kryzysowi klimatycznemu są bezzasadne z uwagi na fakt, iż są one emitentem jedynie 2% wszystkich emisji CO₂ na świecie⁵⁷. Z tego też względu konieczne jest przedsięwzięcie wspólnej, zintegrowanej strategii na poziomie ponadpaństwowym, dzięki której możliwe będzie realizowanie kolejnych etapów transformacji. Tym samym neutralność klimatyczna jako nowa, wspólna wartość, mogłaby stać się osią dalszej, coraz ściślejszej współpracy państw w zakresie przeciwdziałania zmianom klimatu.

Warto wspomnieć, że w sierpniu 2021 r. weszła w życie nowelizacja ustawy o ochronie klimatu, która stanowi odpowiedź ustawodawcy na wyrok FTK. Zakłada ona obniżenie emisji gazów cieplarnianych do 2030 r. o 65%, a do 2040 – o 88%. Wyznaczono też przyspieszoną datę osiągnięcia neutralności klimatycznej – do 2045 r., a zatem o pięć lat wcześniej w stosunku do wymagań zdefiniowanych w Europejskim prawie o klimacie. W projekcie przewidziano także znaczące obniżenia dopuszczalnych wielkości emisji gazów cieplarnianych w określonych ustawowo sektorach, tj. energetyce, przemyśle, transporcie, budownictwie, rolnictwie i gospodarce odpadami. Katalog ten uzupełniono o uprawę ziemi i gospodarkę leśną.

W tym miejscu należy zasygnalizować, że pomimo wprowadzonych zmian, od końca 2021 r. do FTK zaczęły wpływać kolejne skargi konstytucyjne. Przy czym dotyczyły one zaniechania władz krajów związkowych w zakresie zdefiniowania ścieżki redukcyjnej emisji gazów (m.in. kraju Saary, Brandenburgii, Dolnej Saksonii, Saksonii-Anhalt, Saksonii, Nadrenii Północnej-Westfalii,

⁵⁴ Nb. 248.

⁵⁵ Po raz pierwszy FTK posłużył się sformułowaniem „dynamicznej ochrony praw jednostki” w wyroku z 8 sierpnia 1978 r. w sprawie *Kalkar I*. W tym orzeczeniu Trybunał stanął na stanowisku, że użycie przez ustawodawcę zwrotów niedookreślonych otwiera drogę do ich interpretacji w taki sposób, by w jak największym zakresie możliwa była ochrona dobra (lub wartości), które regulacja prawna miała chronić.

⁵⁶ Zob. szerzej Łazor (2021): 44.

⁵⁷ Nb. 202.

Badenii-Wirtembergii, Meklemburgii-Pomorza Przedniego, Hesji i Bawarii)⁵⁸. Jednakże FTK nie przyjął żadnej z nich do merytorycznego rozpatrzenia, argumentując, że gospodarowanie budżetem CO₂ pozostaje w kwestii władz federalnych, a Ustawa zasadnicza nie precyzuje, w jakim zakresie obowiązki w tym obszarze spoczywają na władzach krajów związkowych.

Jak wynika z przeprowadzonych analiz, w najnowszym orzecznictwie poświęconym kwestiom klimatycznym Trybunał koncentruje się przede wszystkim na ocenie konstytucyjności wyłącznie celów regulacji i przedsięwziętych środków służących terminowemu osiągnięciu neutralności klimatycznej. Należy jednak stwierdzić, że w ciągu najbliższych lat zakres odpowiedzialności władz publicznych będzie się zwiększać, ponieważ skutki podjętych decyzji politycznych i działań legislacyjnych staną się możliwe do zweryfikowania. Nie można wykluczyć, że po 2030 r. FTK będzie musiał ponownie zmierzyć się z pytaniem już nie tylko o celowość działania władz, ale także efektywność przyjętych rozwiązań. Należy przypuszczać, że do tego czasu sądowa, progresywna wykładnia przepisów Ustawy zasadniczej przez FTK będzie potwierdzeniem rosnącego znaczenia neutralności klimatycznej jako nowej wartości o konstytucyjnym znaczeniu.

- Adamczak-Retecka, M. (2010). *Odpowiedzialność odszkodowawcza jednostek za naruszenie prawa wspólnotowego*. Warszawa.
- Albrecht, J. (2020). *Das Klimaschutzgesetz des Bundes – Hintergrund, Regelungsstruktur und wesentliche Inhalte*. *Natur und Recht* 42: 370–378.
- Alexy, R. (2010). *Teoria praw podstawowych*. Tłum. B. Kwiatkowska, J. Zajadło. Warszawa.
- Aust, H.P. (2021). *Klimaschutz aus Karlsruhe: Was verlangt der Beschluss vom Gesetzgeber?* *Verfassungsblog* 2021/5/05. <<https://verfassungsblog.de/klimaschutz-aus-karlsruhe-was-verlangt-das-urteil-vom-gesetzgeber/>>.
- Banaszek, H. (2022). *Fit for 55 – rewizja unijnego systemu handlu uprawnieniami do emisji (EU ETS) w ramach Europejskiego Zielonego Ładu*. *Europejski Przegląd Sądowy* 2: 23–28.
- Boyle, A. (2009). *Environment and human rights*, [w:] R. Wolfrum (ed.), *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*. Oxford: 450–451.
- Bukowska, J. (2021). *Ramy prawne osiągania neutralności klimatycznej w Europejskim prawie o klimacie*, [w:] C. Mik, A. Borek (red.), *Zmiany klimatu w świetle prawa Unii Europejskiej i prawa polskiego na tle porównawczym*. Warszawa: 51–69.
- Cabaj, O., Łachacz, O. (2010). „Demokracja środowiskowa” w wybranych państwach Europy Środkowej i Wschodniej na przykładzie implementacji postanowień Konwencji z Aarhus. *Polski Rocznik Praw Człowieka i Prawa Humanitarnego* 1: 23–41.
- Ekardt, F. (2021). *Climate Revolution with Weaknesses*. *Verfassungsblog* 8.05.2021. <<https://verfassungsblog.de/climate-revolution-with-weaknesses/>>.
- Hałub-Kowalczyk, O. (2021). *Ochrona przyszłych pokoleń w procesie dążenia do neutralności klimatycznej w orzecznictwie Federalnego Trybunału Konstytucyjnego w Niemczech*. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 5(63): 271–280.
- Heselhaus, S. (2012). *Verfassungsrechtliche Grundlagen des Umweltschutzes*, [w:] K. Hansmann, D. Sellner (Hrsg.), *Grundzüge des Umweltrechts*. Berlin: 3–63.
- Jarras, H. (2020). *Kommentar zum Art. 2 UZ*, [w:] H. Jarras, B. Pieroth, *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*. Kommentar. München: 65–117.

⁵⁸ Zob. szerzej: 1 BvR 1565/21; 1 BvR 1566/2; 1 BvR 1669/21; 1 BvR 1936/21; 1 BvR 2574/21; 1 BvR 2575/21; 1 BvR 2054/21; 1 BvR 2055/21; 1 BvR 2056/21; 1 BvR 2057/21.

- Kahl, W. (2022). Ochrona klimatu a Konstytucja – historyczne postanowienie federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 21 marca 2021 roku. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 84(2): 5–26.
- Kleiber, M. (2014). *Der grundrechtliche Schutz künftiger Generationen*. Tübingen.
- Kuźniar, D. (2021). Prawo do zdrowego środowiska jako konstytucyjnie gwarantowane prawo jednostki. *Przegląd Prawa Konstytucyjnego* 3(61): 201–216.
- Leisner, W. (2018). *Kommentar zum Art. 20a*, [w:] H. Sodan (Hrsg.), *Grundgesetz*. München: 265–280.
- Łazor, M. (2021). Kilka uwag o wykładni celowościowej w prawie ochrony środowiska. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 83(4): 31–48.
- Mik, C. (2021). Związanie Unii Europejskiej prawem międzynarodowym zmiany klimatycznej, [w:] C. Mik, A. Borek (red.), *Zmiany klimatu w świetle prawa Unii Europejskiej i prawa polskiego na tle porównawczym*. Warszawa: 17–46.
- Sands, P. (1994). The ‘greening’ of international law: emerging principles and rules. *Indiana Journal of Global Legal Studies* 1(2): 293–324.
- Śledzińska-Simon, A. (2022). The End of the German Legal Culture? *Verfassungsblog* 26.01.2022. <<https://verfassungsblog.de/the-end-of-the-german-legal-culture/>>.
- Wiese, F., Thema, J., Cordroch, L. (2022). Strategies for climate neutrality: lessons from a meta-analysis of German energy scenarios. *Renewable and Sustainable Energy Transition* 2: 1–14.
- Wolf, J. (2002). *Umweltrecht*. München.
- Wolff, H. (2016). *Kommentar zum Art. 20a*, [w:] D. Hömig, H. Wolff (Hrsg.), *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Handkommentar*. Baden-Baden: 270–299.

